

זיכרון, היסטוריה ופוליטיקה בעראק המודרנית

מהפכת 1958 ומשטר עבד אל-כרים קאסם בשיח הפוליטי ובזיכרון

ההיסטורי בעראק, 1958-2017

חיבור המוגש לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"

באוניברסיטת תל אביב

הדס סופר שבתאי

תקציר

ב-14 ביולי 1958 השתלטה חונטה של קצינים על מעוזי השלטון בבגדאד ותוך שעות ספורות שמה קץ לשליטת בית המלוכה ההאשמי בעראק. כבואת המשטרים הצבאיים ברחבי המזרח התיכון באותן שנים, את מושכות השלטון תפש בעקבות המהפכה איש צבא שנמנה על דרגי הקצונה הבינונית, עמיד (מפקד חטיבה) עבד אל-כרים קאסם. לאחר המהפכה הניף משטרו של קאסם סיסמאות המבטיחות תמורות מרחיקות לכת במארג החיים הפוליטי, כלכלי וחברתי בעראק, ושינוי מהותי בסדרי העדיפויות הלאומיים. ברם, בתוך שבועות ספורים נקלעה המדינה למאבקים פנימיים חריפים, שזלגו מדרגי ההנהגה, עבור דרך מפלגות וגופים פוליטיים לציבור העראקי כולו. בסופו של דבר, לאחר סדרת סערות פוליטיות, מרידות, ניסיון התנקשות וגלי אלימות בעצימות משתנה, בא הקץ למשטר קאסם בהפיכה אלימה שהובילו מתנגדיו – קצינים פן-ערבים וחברי מפלגת הבעת' – בפברואר 1963.

משטר קאסם לא שרד את מבחן הזמן, אך ארבע וחצי שנות שלטונו היו לצומת הרה-חשיבות בהיסטוריה של עראק המודרנית. אולי בשל התפנית המהותית שסימלה המהפכה במדיניות החוץ והפנים של עראק, ממדינה מלוכנית פרו-מערבית לרפובליקה המבקשת לרכוב על גל תנועות השחרור של מדינות העולם השלישי ולהצטרף לציר הפרוגרסיבי של מדינות ערב; ייתכן לאור המאבקים הפוליטיים שגאו בארץ באותם ימים, ואפשר שבגלל דמותו הייחודית של קאסם – ברבות השנים עוררה תקופה זו וויכוחים שחרגו מעבר לדיון היסטורי גרידא. מחקר זה מבקש להתחקות אחר הללו, ולנתח את גלי הזיכרון והתמורות בשיח ההיסטורי-פוליטי על אודות מהפכת ה-14 ביולי ותקופת משטר קאסם, מימיה הראשונים של המהפכה ועד לימינו אנו.

פרקי המחקר מאורגנים בסדר כרונולוגי, באופן התורם להרכבת תמונה דינאמית של גלי זיכרון, מגמות משתנות של שיח ותחלופה של סוכניו. מסגרת הזמן הרחבה, כמו גם ריבוי זירות השיח ופרישתן הגיאוגרפית אף מחוץ לגבולות עראק, מאפשרים מבט פנוראמי באשר לאופן הנצחת

מהפכת ה-14 ביולי ומשטר קאסם בזיכרון ההיסטורי העראקי. מצד שני, כל אחד מפרקי המחקר מבוסס על ניתוח טקסטואלי וקונטקסטואלי של עיתונות יומית, מגזינים תרבותיים, ספרות מקומית, שידורי רדיו וחומרי ארכיון, במטרה להרכיב "תמונת מצב" עשירה ומפורטת ככל הניתן לתקופות שעל צירן נע המחקר.

הפרק הראשון עוסק בתקופת קאסם עצמה (1958-1963), אך עניינו איננו באירועים ההיסטוריים שליוו אותה, כי אם בתדמית שחתר קאסם לשוות למהפכת ה-14 ביולי ולמשטרו שלו שקטף את פירותיה. בתפישת קאסם היו שני הסעיפים בבחינת ישות אחת, ולפיכך, עצם הדיון במהפכה על היבטיה השונים, מטרותיה והישגיה השליך ישירות גם עליו ותרם להאדרת משטרו. כך, מתמקד הפרק בדימויים השונים שניכס קאסם למשטרו ולדמותו הציבורית: הדימוי המהפכני שביקש לאמץ, דימוי "המנהיג של כולם", דהיינו, נציג החברה העראקית על כלל עדותיה וסיעותיה, ודימוי של מנהיג עממי-חברתי המוביל מהפכה כלכלית-מעמדית חלוצית בארצו. באופן פחות מוצלח ביקש קאסם לשוות למשטרו חזות דמוקרטית, ולמול יריביו במעגל הערבי והבינלאומי אימץ זהות לאומית-עראקית (טניה) ואנטי-אימפריאליסטית.

את תדמית זו על רובדיה ביקשו לנפץ יריביו של קאסם לאחר הפיכת פברואר 1963. מאמצי השחרתו, כפי שבאו לידי ביטוי בשיח הרשמי של משטרי המהפכה הערבים בין השנים 1963-1968, עומדים במוקד הפרק השני. מדובר בתקופה שבה תורגמו ההבחנות הפוליטיות בין התפישה העראקית-טריטוריאלית (טניה) לאידיאולוגיה הפן-ערבית (קומיה) לכדי מאבקי דמים ואלומות פוליטיות חסרות תקדים. בעוד שקאסם זוהה עם הראשונה, נמנו מתקוממי פברואר על הזרם הפן-ערבי בעראק – חלקם קציני צבא אוהדי הנשיא המצרי גמאל עבד אל-נאצר, אחרים חברי מפלגות פן-ערביות כאל-אסתקלאל ואל-בעת' ועמם שיתף פעולה אף בן-בריתו של קאסם למהפכת ה-14 ביולי, עבד אל-סלאם עארף. לאחר רצח קאסם ושידור המעשה בטלוויזיה העראקית, פתחו הללו במסע רדיפה והרג של מי שנתפסו כשותפי קאסם בדרכו הלאומית – חברי המפלגה הקומוניסטית. ברם, משהופל היריב המשותף לא היו עוד הכוחות הפן-ערבים בבחינת קואליציה אחת, והשנים שבהן עוסק הפרק השני מאופיינות בתנודות שלטוניות כתוצאה ממאבקים בין הכוחות שהרכיבו אותה. בהתאם לכך מצביע הפרק על מגמות משתנות בלהט השיח על אודות מהפכת ה-14 ביולי ומשטר קאסם, תכניו ודגשיו, במעבר מתקופת שלטון הבעת' הראשון (פברואר-נובמבר 1963) לתקופת עבד אל-סלאם עארף (נובמבר 1963-אפריל 1966) ולבסוף שלטון אחיו, עבד אל-רחמאן עארף (אפריל 1966-יולי 1968). יחד עם זאת, קיים הרבה מן המשותף במאפייני שיח המשטרים הערבים ומטרותיהם בעיצוב התודעה ההיסטורית ביחס למהפכת ה-14 ביולי ולמשטר קאסם,

ולפיכך הם נכללים יחדיו כגל שיח משותף.

הפרק השלישי עוסק בזיכרון מהפכת ה-14 ביולי ומשטר קאסם בתקופת שלטון הבעת' השני (1968-2003). בפרק זמן ארוך זה ראוי להדגיש שני שלבים משמעותיים: שנות השבעים שבהן עדיין היה השלטון מפלגתי במידה רבה וביקש לבסס את אחיזתו, ושנות השמונים שבהן שלט צדאם חסין ביד רמה במפלגה בפרט ובמדינה בכלל. בשנות השבעים, ובמיוחד במחציתם הראשונה, התאפיין השיח בשניות ביחס למהפכה, הישגיה ומנהיגיה. תעמולת הבעת' לא התעלמה מהתמורות שנרשמו בתקופת קאסם במישורי הפנים והחוץ, ויחד עם זאת, הקפידה שלא לייחסם לקאסם ולמעשה, עשתה מאמצים להימנע מעצם הזכרתו באופן מפורש, בהקשר חיובי ושלילי כאחד. כמו כן הפחית השיח מחלקם של הקצינים במהפכת ה-14 ביולי, והמהפכה הוצגה כפרי מאבקם של הכוחות האזרחיים, בדגש על מפלגת הבעת'. יחד עם זאת, בתעמולת הבעת' לא הייתה המהפכה נקודת מפנה אלא מדרגה נוספת בתהליך המהפכני ששיאו, בסופו של דבר, ב"מהפכת" הבעת' השנייה ביולי 1968. במהלך שנות השמונים משכה מהפכת ה-14 ביולי עניין אקדמי ואינטלקטואלי מחודש. דגש מיוחד הושם על קציני המהפכה, כחלק מתהליך המיליטריזציה שחוותה המדינה על רקע מלחמת איראן-עראק. יחד עם זאת, בנרטיב הבעת' של תקופה זו האפיל כישלון המהפכה על הישגיה, וקאסם הוצג כמנהיג פוחד וכושל, באופן שגרע מחשיבותה ההיסטורית.

העשור האחרון לשלטון הבעת' התאפיין בדעיכה משמעותית בעיסוק ההיסטורי במהפכת ה-14 ביולי ומשטר קאסם כאחד. בעיתונות הממסדית הפכו ההתייחסויות למהפכה נדירות, ומחקרים אודות התקופה כמעט שלא פורסמו. מגמה זו הלמה את הדעיכה הכללית שהורגשה בעראק בתקופה זו בתוצרת התרבותית הממסדית, בכמות ובאיכות. בנסיבות אלו, מועתקת תשומת לב המחקר לשיחי נגד' שהובילו נציגיהן של קבוצות אופוזיציה עראקיות מחוץ לגבולות המדינה, שביקשו לערער על מפעל הדמוניזציה לקאסם מצד צדאם חסין וסוכניו. זהו עניינו של הפרק הרביעי, הדן במספר נרטיבים שנוסחו בערוצים מקבילים במהלך שנות השמונים והתשעים באמצעות פעילי המפלגה הקומוניסטית, פליטי בעת' ופוליטיקאים ואינטלקטואלים שיעים שהשתקעו במדינות המערב. כמו קודמיהם, קריאה ביקורתית של הנרטיבים השונים חושפת תפישות ומאווים פוליטיים, גלויים וחבויים, המגולמים בהם.

הגישה האוהדת לקאסם כפי שנשמעה מחוץ לגבולות עראק חדרה לשיח הציבורי-פוליטי במדינה עם הפלת משטר הבעת' באפריל 2003. השינויים מרחיקי הלכת שחוותה המדינה מאז הפלישה האמריקאית – חרף השלכותיהם השליליות, לרבות אלימות עדתית חסרת תקדים והיעדר יציבות פוליטית – ייצרו אקלים שאפשר דיון מחודש בסוגיות פוליטיות, חברתיות והיסטוריות,

ובהן גם זיכרון מהפכת ה-14 ביולי ודמותו ההיסטורית של קאסם. טענה מרכזית בפרק האחרון היא, אפוא, שבתקופה הבתר בעת"ת קנה אחיזה נרטיב אלטרנטיבי לזה שטיפח משטר הבעת' ביחס לקאסם ולמהפכה, בעזרת קבוצות לחץ בציבוריות העראקית, שנציגיהן משתייכים לזרם חילוני, לאומי-עראקי וליבראלי. הללו פעלו להחזרת גדולת המהפכה ומנהיגה לתודעת האזרחים, והפעילו לחץ על מוסדות המדינה לתרגם תפישה היסטורית זו למיזמי הנצחה ציבוריים.

בסיכומו של עניין, מחקר זה מדגים כיצד נשזרים זה בזה זיכרון קולקטיבי, שיח היסטורי ומאוויים פוליטיים, המושפעים מאינטרסים הקשורים בהווה יותר מאשר לעבר. מכך נובעת חשיבותו של המחקר, המבקש לעמוד על הדיאלוג שבין הטקסט לקונטקסט, ולפתוח בעזרתו צוהר לדיון בסוגיות לבה בחקר עראק בעשורים האחרונים: מאפייני המשטרים לדורותיהם, מקורות הלגיטימציה שלהם, קווי המתאר הפוליטיים והאידיאולוגיים במסגרתם פעלו, תפקידן של אליטות אזרחיות וצבאיות בעיצוב פני המדינה, מסגרות היברידיות של זהות – פוליטית, עדתית, דתית ומעמדית, ובסופו של דבר, השפעתן של סוגיות אלו על אופן סיפור העבר ועיצובו של זיכרון קולקטיבי בעראק המודרנית.